

[...]

Az idő-probléma a (társadalom) tudományban

Maga az idő jelensége, természete vitatott, mineműsége definíciókkal ezidáig ki nem merített. Az egyik, talán minden másnál gyakrabban felfogott, mégis jószerivel a legkevésbé kategorikusan megnevezett fenoménről van itt szó. Virtuálisan bár megannyi formában jelen van, de valóságát mégsem tarthatjuk kezünkben. A kevésbé „fizikaian” létező, mégis perszónálisan és kollektíven egyaránt átélhető jelenvalóság. Ha feltesszük, hogy az idő kapcsolt össze minden fizikailag ténylegesen létezőt, akkor szinte egyértelműen kimondjuk azt is, hogy egységtől, változásaitól függ a létező világ(ok) egysége és minden változása. A létezés, ennek tartalma, s a létezők egymásra következtetése adja tehát az időbeliség olyan teljességét, amelyet egyetlen tudományos (példaképp: filozófiai, logikai, történeti, pszichológiai stb.) nézőpontból átfogni lényegében lehetetlen kísérlet lenne. Amit tehetünk: a különböző időfel-fogások közt kanyarogva minduntalan rákérdezzük az antropológiai időfoglalom sajátosságára, alkalmi definiálhatóságára.

S miközben jól tudjuk: az idő a definíciós szándék számára látszólag absztrakt, a mindennapi élet által viszont sokszínűen hitelesített, sőt sok oldalról „ismerősnek” tetsző témakör. Hogy csupán néhányat vegyünk sorra:

- megjelenik a lét/nemlét dichotómiában: amikor vagyok, nem kérdés, hogy voltam-e már ezelőtt is, de kérdés, meddig leszek-lehetek, s miképp függ ez az időtől, annak változásától, a kezdődés és végesség fogalmától;
- átélhetőnek tűnik azután az idő a múlt/jövő mából vizsgált folyamata: megnevezhetem a „volt” funkcióját és a „lesz” esélyét a jelen közvetítő funkciójában, definiálhatom az ek-ként kínáló „rendet.” Ebbe beleérthetem a szinkronitást (az időmérést, az ismétlődést, az átmenetiségeket), a módosulásokat és az ember gondolkodási, vagy lét-perspektívából adódó mozzanatok is, de az élővilág

„interszubsztitívásait” semmiképp sem rendezhetem el valamilyen kommunikáció nélkül;

- az idő tehát állandóság/megszakítottság formájában tartalmazza a lét élményét, saját előtörténetét és annak meghosszabbodását a jelenlegi, egyúttal pedig a cselekvések minduntalan közreható, alkalmilag lezáró, elkülönítő értéktérben megnevező sajátosságát is: ami megtörténik, az elvileg nem megsemmisített múltat/múló idő jelent, hanem az elválasztás révén pusztán megkülönböztetést, megnevezést, s az objektivizált egész a háttérben marad, hogy az aktuális jelen már a jövőt is tartalmazhassa a kontinuitás törvényszerűségének folytonos ismétlődése során;
- egyszerre társadalmi és természeti, strukturáki-fejező és szerkezet-rendszert teremtő is az idő, az emberi cselekvésformák talán legszilárdabb rendje, amely definiáltan vagy sem, de mindenképpen az egyénre jellemző világlátás mögöttes feltétele. s mint a világműködés vagy az átélhető folyamat rendje, a kontinuitás sem lehet tartam-nélküli, hisz a rendet éppen az idő-meghatározottság egyik formájának tekintjük. A hétköznapi vagy történeti cselekvéseink rendszerét sem az időn kívül, kimerevített vagy határok közé zárt jelenségként értelmezzük, hanem olyan állapotnak, amelyben az egyes elemek viszonya (és ismerete) nagy valószínűséggel ígéri a Nagy Egész további fennmaradását, azon belül pedig a struktúra elemeinek relatív állandóságát is, amely elemek egyike éppen mi vagyunk a környezetünk rendszerében;
- az időről gondolkodni és mineműségére kérdezni egyúttal identitás-állapotunk mérőeszköze is. Aki a tartamról (mondjuk a pillanatról, mint Leibniz) gondolkodik, alig ha tudja meghatározni a létezés/megszűnés állapota nélkül. Az időiség nem határértékekből áll, hanem az egymáshoz kötődő entitások rendjéből, s ez nem pusztán mennyiségi tartam (mint a szervesetlen élet esetében), hanem a megszűnéssel szembesülő egyén küzdelmének tere is, aki saját egyedeinek reprodukálása, jelentésalkotás vagy jelentések szimbolikus generálása és tartósítása során küzd az

¹ Megjelent: kultúra és Közösség. 2000.2-3. 5-12.

egzisztenciális végesség ellen, se küzdés karak-
tere adja identitásának értékét, minőségét is;

- minthogy pedig a természetes előfeltételek az emberiség életidejét is megszabják, vagyis mivel létezni csak az időben lehet, maga a cselekvésforma kap temporális jelleget, se visszafordíthatatlan szociális időszint értékelése a fenyegetettség aktív kiegészítéséhez, élménytartalmainak növeléséhez és önregulációs mechanizmusokhoz segíti hozzá az egyént, kinek idősege és társadalmisága etnikai és kulturális örökséghez, szocializációhoz kötött;
- az egyén által átélt időiség az az egy időtartamra jutó eredményes vagy sikertelen szakaszosság ad értéket a normának, szokásoknak, irányultságoknak, amelyek a történelmileg is átélhető szociális idő reprodukciós ciklusait kínálják. Az időkoordináció, az időirányítás azonban mégsem egyértelműen az egyén kezében van. Egyfelől azért, mert a történelem nem egyirányú, és nem minden társadalom számára egyformán kínálja az átmenetet az egyes időállapotok között. Másfelől pedig, mert az egyenlőtlen fejlődési ritmusok és szakaszok a közösségek, társadalmak, civilizációk között az elvárások aszinkronitását is megteremtik, s ezzel a morál, a társas kapcsolatok, az előítéletek vagy az időátélés legegyszerűbb módja is mélyen a mentalitásokban és viselkedésben megragadható különbségeket tartósítják (bővebben Gellériné 1990:8-11; Mécsáros 199:73-79)

Létünk természeti és társadalmi-történeti beágyazottsága kap tehát formát az időben, lefolyása perszónálisan is átélhető, többnyire egyúttal megismerés, személyesített, konkrétta változtatott, „fizikailag” egzakt módon hivatkozott. Így például a tér átélésének tartalma, kiterjedése is lehet az idő, vagyis olyan, fizikailag is mérhető, megismerésében definiált „egység”, amely a lét sebességének és az adott határoknak a függvényében kap formát. Nem szükségszerű ugyanakkor, hogy elsősorban a heideggeri létidő-kategóriákban „mérjük” az időiség jelenlétét, a kultúra megannyi látványos-érzéki formájában éppúgy jelen van: lásd például Borges idő-cáfolatát, Gurevics középkori paraszt-időfogalmait, S. Hawkins időfelfogás-történetét, Pierre Bourdieu algériai kabiljaiknak mitikus-rituális rendszerét, Clifford Geertz Bali-szigeti őslakosainak „most”/„nem most” felosztású ellentétpárjait, Edmund Leach „ismétlődő állapotváltozás” kategóriáját az észak-burmai kacsinok életében, továbbá a

Tóra vagy a Korán időképeit, s folytathatnánk még számtalan utalással.

Az időfogalom az egyes gondolkodási struktúrákban (elnagyolt alakzatokban bemutatva) igen-csak eltérő, korántsem egynemű képet alkot:

- a fizikában az idő fő tulajdonsága a *mérhetőség*, megjelenése a háromdimenziós tér kiegészítéseként fogható fel, lényege az osztható végtelen, a metrizálhatóság. A mérhetőség a múlt fakticitásán alapul, hiszen az el nem múlt időben az ismétlés is lehetetlen, a rögzítés is épp annyira az.
- a logikában a temporális kijelentések, melyek a jövőre vonatkozó nyelvi szerkezetben jelennek meg, szükségképpen egy fölrendelt, transzcendens régiót tételeznek, amely az *igazság/valószínűség* határán szükségképpen aktualitás-független vagy ontológiai státusú döntést igényelnek, mivel a ma tett jövőidejű kijelentések szükségképpeni igazsága a holnapra is vonatkozik, így filozófiai determinizmus dogmájába csábít, ami viszont épp a jövőkép zártságát indukálja (Szabó G. 1999:67)
- a történelemben az idő a *tartam-ban* konkretizálódik (pl. a hosszú időtartamú 18. század Braudel-nél). Fő jellemvonása a fejlődés elve, valamint a múlt és a jövő fogalmi közötti mozgás megtestesítése, avagy az írásbeli és tárgyi emléktanyag tanúsította létbizonyosságok; végülis a (meg)történet, a „múlás” élménye tölti ki a közösségi létminőségben mérhető változásokat. Annak élményét, hogy a (görögök óta) az idő maga a lét, s az időn kívül lévő ellentétes az időseggel, immár ki kell egészíteni a naiv időtapasztalaton túli kérdéssel: milyen szerkezetű az igazság, ha ez az idő, az állandó jelen, vagy a maradandóság igazságértéket hordozza tudatunkban? (Picht 1990:70)
- a filmi ábrázolásban az idő a képekbe fogalmazott valóság eseményritmusának, az ikonikus leírás (lekövetés) léptékének fogható fel. Ennek eszköze a (mozgás)gyorsítás és lassítás, a vágás, a belső vágás és az áttűnés (mozgásdinamikai eszközök az időbeli folytonosság leírására), lényege a látható „bekövetkezés”, amelynek *narrációja* a szöveg vagy a dialógus, vagyis a látható időhatárok átlépése olyan (a képszerűséget kiegészítő) eszközzel, amely időarányos vagy „metaidejű” támasztékát adja a cselekvés filmi tartalmának;
- az irodalomban a fikció jelképisége (pl. sci-fi, időarányos leírás stb.), a *cselekmény*

kerete-foglalata, a mítosz tere, az emlékezet mankója az idő. A főhős a kor szülötte, a reprezentációja, még ha kortalan típus példázója is, akkor is az idő áll mögötte, egész valója az időbe (emlék-időbe, történés-időbe, múlt-időbe vagy jövőidőbe) ágyazott;

- az esztétikában az ikonitás éppúgy hordozza az időt (ld. képzőművészet, képes beszámoló, *jelképhasználat* hagyománya, kompozíciós egység, folyamatok követése), mint a tánc- és mozdulatművészetekben (balett, pantomim, happening stb.). A szerzőiség is, mint az időiség problematikája éppúgy jelen van (pl. barokk motívumok kölcsönvétele, pravoszláv ikonok figuráinak sémái, Mária-ábrázolások kötött jelképrendszere stb.), mint a persziflász és visszautalás, a toposzok használata stb. Az időiség kánonjai a tárgyak rendszerét éppúgy átjárják, mint az épületekét, a formaalkotási korszakokét, a társas lét belső arányait [...]
- a kultúrában a *temporalitás*, a beszéd/írás/gesztus kifejezésre olyan örökség, amelynek az idő ad garanciát, a jelentéstartalmak komplex rendszerén belül kijelölhető hely biztosítja az értelmezés terét, a közlési kódok gazdag eszköztára tartalmazza a már ismert kulturális lenyomatokat, kultuszok keletkezése és fennmaradása tartósítja vagy gazdagítja az időbeli módosulások komplexumait.
- a filozófiában az *okság* (olykor a célország) törvénye hordozza az időt, s benne az ember tökéletesedésének, céltevékenységét racionalitással felruházó körülményeknek, a létfeltételek rendjének háttéré az idő érzékelési formája (a kanti „Örökbéke-tervezettől” a hiedeggeri „létemmi”-ig).
- a pszichológiában a *psyché*, az *énfejlődés* tagadhatatlan közérzete, a kivetítés attrakciója, a reflexválaszok feltételrendszere, a szerep-legitimáció *közege* az idő;
- a szociológiában a társadalmi *cselekvés* belső támoszlopa, a tömegtevékenység *kerete*, a munkafolyamat vagy a mobilitás egysége, vagy éppenséggel a generációk közötti más-ságok hordozója az idő (lásd az életút-vizsgálatok, szabadidő-eltöltési mutatók, osztály- vagy réteghatár-módosulások, életmódok, mobilitási feltételek, rendszer-specifikus aktivitások sokaságát)
- a folklórban olyan ősi elemek *fennmaradása* vagy pusztulása, újjáéledése vagy konzerválása

az idő szerepe, melyek akár új változatban is, de a régít tükrözik, hordozzák, a *survival-funkciókat* értékesítik. Érdemes itt a világmotívumra, a meseiség állandósult motívumkincsére gondolni, vagy Bartók Béla csodaszarvas-fiúinak örökkévalóságára, a „tisza forrásból” táplálkozó eredetiségére emlékezni, vagy akár a türelemüvegek, vaspántos ládás szimbolikus funkcióira, esetleg a körtáncok módjaira-formáira, népi jogszokások időtlenségére asszociálni. A mindennapi léte átható időkeretek (napi munkaritmus, heti munkarend, éves ciklusok, vallási ünnepek, termény-feldolgozási időszakok, állatszaporulat évszakai, vásárok, egyéni életciklusok, nem és korosztályi munkamegosztás szakaszai stb.) gyakorlatiassága az eltérő időmozzanatok személyes és közösségi megkülönböztetésén alapulnak, a szezonális és biológiai idők nemegyszer a szóbeliségen, a nagy és kis hagyományok közti különbségen alapulnak, történelemmé válni csak a közösség „jóváhagyásával” tudnak;

- a vallásban például a *szakralitás* hordozója is az idő. a követendőre, a múltban létezőre, a legitimitását ősiségéből formálóra helyeződik a hangsúly, keletkezés- és megmaradás-történetek lesznek a szentségek alapjai, értelmezési keretei, beavatási feltételei – összefüggésbe hozva persze a közösségen kívüli transzcendens világgal, s mindennel, ami nem szükségképpen temporalizálható, de már „megvolt”.
- a politikában ugyancsak ciklusok és terminusok, demokratikus hagyományokra hivatkozás, „anciennitás” alapján kiderített történeti legitimitás hordozza az időt, állandóságot és változás osztja meg a társas törekvéseket, érdekcélok és dicső küzdelmek teremtenek alapot az „újrakezdéshez”, minden korábbi létező eltörléséhez. A mikro- és makro-szintű politizálás, vagy a választási koalícióban gondolkodás, a népszavazások és választások, ünnepek és emléknapok egyaránt az időhasználat politikai kötöttségét mutatják. Paul Virilio pedig egyenesen arra figyelmeztet: a társadalmi „tökéletesedésben” végtelenségig hajszolt időmegtakarítás, a sebesség mániája nem a karnyújtásnyira közel került dolgokat eredményezi, hanem a szabadság elvesztését, az időbeliség elvesztését, a tágasság redukálását a tér nélküli időre... (Virilio 1993:42-60)

- az antropológiában a legfelszínebben is olyan fogalmak írják körül az idő jelenségét, amelyek nem az írott kultúra időséget körvonalazzák. Mégis *a tevékenységek komplex rendszerét* szabályozzák, mint például az átmeneti rítusok, a hagyományformálás, a kulturális-etnikai vagy szimbolikus határok és határátlépések, a mítoszok, *a revival-jelenségek*, a diffúziók, az adaptációk kapnak keretet az időtől, de ide tartozik a közösség-átélés élménye, a testfelfogások jelenség-együttese, az etnicitás-megmaradás problematikája, a nyelvi vagy rokonsági rendszerbeli önmeghatározás, s még sok minden más is.

Az idő az egyik olyan emberi-szociális jelenség, amely „nemlétevel” hitelesíti magát: örök, vagyis semmiből sem eredő, állandó, vagyis sosem fogyó, lineárisan jelenlévő, de részecskéiben elkülönítetten megnevezhető, emellett a térben nem szűkülő, de fizikai mivoltában is csak közvetetten tetten érhető valami. Nem megfogható, nem mozgósítható, nem is mérhető súlyú, egyszóval olyan

dimenzió, amely a hétköznapi elemeiben (pillanataiban, perceiben stb.) leginkább csak itt-nemlétevel, múlásával hitelesíti magát. S még e folyékony-múló állapotában sem állandósult, hisz nem volt mindig egynemű időfogalom, nem is egységesült az időképzet az egyes kultúráktól független idő-univerzumban, s ehol a lineáris karakterét, amott a ciklikusat, megint másutt a körkörösét formulázzák róla.

[...]

Jegyzetek

Gellériné Lázár Márta (szerk.) 1990. *Időben élni.*

Történeti-szociológiai tanulmányok. Akadémiai, Budapest.

Mészáros András 1999. *A szociális idő.* Fórum Társadalomtudományi Szemle, No. 1:73-79.

Picht, Georg 1999. *A történelem tapasztalata.* Világosság, 1:70-73.

Virilio, Paul – Lotringer, Sylvère 1993. *Tiszta háború.* Tartóshullám, Balassi, Budapest.

*Fortepan / Gyulai Gaál Krisztián
Budapest. Móricz Zsigmond körtér, szemben a Karinthy Frigyes út. (1963)*